

УДК 159.95

І. Г. Батраченко, І. Є. Блавацька*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***ПСИХОСЕМАНТИЧНА ДІАГНОСТИКА ЖИТТЄВОЇ АНТИЦИПАЦІЇ**

Проаналізовано особливості та методологічні підвалини психосемантичного підходу в психології. Розглянуто особливості дослідження життєвого антиципування особистості в контексті сформованої у неї системи конструктів.

Ключові слова: життєва антиципація, психосемантика, особистісний конструкт, інтеркореляції.

Проанализировано особенности и методологические устои психосемантического подхода в психологии. Рассмотрено особенности исследования жизненного антиципирования личности в контексте сформировавшейся у неё системы конструктов.

Ключевые слова: жизненная антиципация, психосемантика, личностный конструкт, интеркорреляции.

Актуальність проблеми. Важливість досягнення здатності людини до проектування та прогнозування важлива у будь-якому суспільстві і в будь-які часи. Однак сам феномен життєвої антиципації є культурно-історично мінливим явищем. Адже життєва антиципація людини як здатність до суб'єктивного моделювання нею свого майбутнього або майбутнього іншої людини, а також суспільного контексту реалізації життєвого шляху є водночас і феноменом індивідуальної і суспільної свідомості. У кожному суспільстві на кожному етапі складається своєрідна культура життєвого антиципування, яка інтеріоризується його членами в процесі соціалізації. Тому в кожному суспільстві і в кожний час зазначений феномен потрібно певною мірою вивчати заново.

Культурно-історична своєрідність життєвого антиципування значною мірою зумовлена його опосередкованістю системами індивідуальних та суспільних значень, якими категоризується майбуття. Це робить особливо перспективним для отримання емпіричних даних психосемантичний підхід, який у його сучасному вигляді сформувався у 70-х роках минулого сторіччя. Саме в той час з використанням зазначеної термінології почали виходити праці таких відомих московських психологів, як М. А. Алмаєв [1], І. М. Козлова [5], В. Ф. Петренко [9; 10], О. Г. Шмельова [12] та ін. Методологічними підвалинами цього підходу були більш ранні наукові ідеї про взаємозв'язок мови та свідомості таких класиків радянської психології, як Л. С. Виготський [3], О. М. Леонтьєв [6], А. Р. Лурія [8], а також американських психологів Дж. Келлі [4] та Ч. Осгуда [9]. Цей підхід вже показав свою продуктивність до дослідження багатьох феноменів суспільної та індивідуальної свідомості, **але щодо життєвого антиципування він застосовувався мало, за винятком робіт І. Батраченка та О. Рихальської. Зазначені роботи показали перспективність застосування цього підходу і переконали в необхідності подальших наукових розвідок у цьому напрямі.**

З огляду на зазначене вище метою статті є аналіз особливостей застосування психосемантичного підходу до емпіричного дослідження життєвої антиципації.

Виклад результатів теоретичного аналізу проблеми. Індивідуальне життєве антиципування слід розмежувати на біографічне, коли воно стосується життєвого шляху інших людей і автобіографічне, коли йдеться про власне майбутнє життя суб'єкта. Антиципування суспільних та природних умов, на тлі яких буде в майбутньому перебігати людське життя, доцільно назвати футурологічною антиципацією. Ці складові життєвої антиципації тісно пов'язані. Так автобіографічна ан-

тиципація особистості повинна співвідноситися з біографічним антиципуванням близьких людей, особливо батьків, дітей, чоловіка, дружини. Не випадково раніше чоловіка або дружину називали долею. На разі ж у розвинутих країнах сімейні зв'язки невпинно слабшають, люди все частіше живуть безшлюбно або вступають упродовж життя у низку шлюбів. Відповідно відбувається й емансипація автобіографічного антиципування від феноменів, які можна назвати сімейною та родинною антиципацією. Внаслідок глобалізації й посилення міграційних процесів відбувається й певна емансипація автобіографічної антиципації від бачення майбутнього власної країни, але повинна посилюватися значущість глобальної футурологічно-антиципаційної спроможності особистості.

У науковій літературі зазначається, що основне завдання психосемантики полягає в реконструкції індивідуальних систем значень, через призму яких суб'єкти відображають себе, довкілля та окремі сфери реальності. Індивідуальні значення розглядаються у формах образів, символів, вербальних понять, а також ритуальних та комунікативних дій. «Значення, – як пише В. Ф. Петренко, – це узагальнена ідеальна модель об'єкта у свідомості суб'єкта, у якій зафіксовані суттєві властивості об'єкта, які виокремлено в сукупній суспільній практиці. Кодування, категоризація вихідного змісту в знаковій символічній формі ведуть до збагачення його сукупним соціальним досвідом, до впорядкування вихідного змісту, його організації у формах, напрацьованих суспільною практикою. Тією мірою, якою сприймання, пам'ять, мислення чи інший психічний процес опосередковані значенням (у формі слова, візуального символу, креслення, схеми, ритуальної дії, танцювального па, загальноприйнятого жесту чи мімічного виразу) вони є потенційно усвідомлюваними. І навпаки, збої в нормальному функціонуванні значень ведуть до порушення усвідомлювання» [10, с. 12].

Такий зв'язок значень з перебігом психічних процесів людини у контексті будь-якої її діяльності та поведінки дає можливість вивчати дуже широкий спектр психологічних проблем через дослідження індивідуальних систем значень, які використовуються суб'єктом для розв'язання завдань, що виникають перед ним у відповідній сфері його життя.

З'ясування особливостей значень, які функціонують на індивідуальному груповому та суспільному рівні, є не простим завданням, оскільки будучи засобом опису дійсності, самі значення (поняття) можуть не усвідомлюватися як такі. Для їх усвідомлення їх необхідно виразити в системі інших значень. Усвідомлення системи значень суб'єкту, групі або суспільству необхідно для розширення картини світу і власне самої дійсності. Дійсність репрезентована суб'єкту через призму чуттєвої моделі світу у формі перцептивних образів, а також знакових та концептуальних моделей. Для наївного, нерелексивного суб'єкта дійсність є «злиною» з цією моделлю. Рефлексія понятійних форм дає можливість через констатацію множинності можливих моделей світу розширити об'єкт пізнання і напрацьовані засоби пізнання, переборюючи позицію «наївного реалізму», забезпечити суб'єкту певну свободу у виборі і конструюванні засобів пізнання.

Психосемантика виходить з того, що рефлексія засобів пізнання, використовуваних суб'єктом, необхідні не лише в рамках наукового мислення, але й у сфері житейської, буденної свідомості. Слід погодитися з О. В. Улибіною, що, попри зневажливість відтінку, який міститься в терміні «буденна свідомість», остання заслуговує уваги науковців не меншою мірою ніж наукова свідомість [11, с. 5]. Адже буденна свідомість є природним рівнем відображення дійсності, який попри всю його нерациональність та примітивність забезпечує, як правило, необхідний рівень адаптації до повсякденності. Імплицитна картина світу, що міститься у буденній свідомості, набуває певний самостійний онтологічний статус і впливає, навіть будучи ілюзорною, на його реальний життєвий вибір, прийняття рішень, окремі вчинки та на всю поведінку в цілому.

Тому своєрідним девізом психосемантики можна вважати таку настанову: хочеш пізнати сприймання індивідом певної реальності та поведінку в її контексті, пізнай його систему індивідуальних значень, опираючись на яку він буде суб'єктивні моделі цієї реальності і проектує свої дії стосовно неї. Аналогічне можна сказати не лише про індивіда, але й про соціальну групу та суспільство з тією різницею, що тут мова буде йти не про індивідуальні, а про групові та суспільні системи значень.

Якщо ми хочемо досягнути індивідуальні відмінності між тими чи іншими суб'єктами, то велику користь у цій справі може принести дослідження відмінностей у їхніх індивідуальних системах значень. Відповідно, коли ми хочемо зрозуміти характер психічних змін, які переживає певний суб'єкт у процесі розвитку, то тут добре буде вивчити ті зміни, які відбулися в його системі індивідуальних значень. А якщо ми поставили за мету підвищити ефективність діяльності в контексті тієї чи іншої сфери, то це можна зробити шляхом удосконалення категоріальних структур його свідомості, які опосередковують пізнавальні процеси стосовно даного сектора дійсності.

Системи значень індивідуальної, групової та суспільної свідомості як своєрідні пізнавальні інструменти щодо певної сфери реальності можуть дуже різнитися за кількістю самих значень, їхнім складом, характером синонімії та антонімії, активності застосування тих чи інших значень у пізнавальних процесах. Системи значень також можуть бути дуже різними і в плані їх ієрархічної організації. Зазначені відмінності і встановлюються за допомогою різних методик у результаті проведення психосемантичних досліджень.

Окрім значення в рамках психосемантики у якості первинної одиниці вивчення індивідуальної, групової та суспільної свідомості розглядається таке явище, як конструкт і, відповідно, увага дослідника фокусується на системах конструктів. На сьогодні оперування терміном конструкт по суті означає окремий підхід у межах психосемантичного підходу, підвалини якого започатковані Дж. Келлі [4; 7].

Конструкт, порівняно зі значенням, є більш складним утворенням, яке являє собою біполярну шкалу, утворену двома протилежними за своїм змістом значеннями. Ілюстраціями можуть бути такі дуже розповсюджені конструкти: добрий – злий; сильний – слабкий; красивий – потворний тощо. Конструкт – це своєрідна координатна вісь або вимір. Він може бути строго дихотомічним і складатися лише з полюсів, а може і включати більшу чи меншу кількість ділень (градацій) між полюсами. Він також може бути і континуальною (безперервною) шкалою, що містить нескінченну кількість градацій, за якими можна тлумачити події чи об'єкти.

Важливою відмінністю конструкта від значення є те, що він дає можливість не лише категоризувати певні об'єкти, встановивши їх відповідність певній категорії (Петро є добрий, Іван є добрий, Віктор є злий, Валерій є злий), але й оцінити, розмістивши ближче чи далі від певного полюсу на шкалі конструкта. Тоді, скажімо, Петро може в контексті конструкта «добрий – злий» ближче до полюсу «добрий», ніж Іван, а Валерій ближче до полюсу злий, ніж Віктор.

Дж. Келлі вважав, що конструкти слугують каналами, по яких спрямовуються психічні процеси людини. Він образно порівнював конструкти з вулицями двостороннього руху, які дають можливості дістатися тих чи інших висновків. Утворення суб'єктом особистих конструктів можна розглядати як «зв'язування множин подій в зручні, «під'ємні» для конкретної людини вузли чи в'язанки, які їх доводиться тягнути на собі. Коли вони так пов'язані, події набувають тенденції ставати прогнозованими, а значить контрольованими і керованими» [4, с. 164].

Кожен двополюсний конструкт забезпечує людині дихотомічний вибір: як сприймати дещо чи як діяти. Система конструктів, створювана індивідуально кожною людиною, відображає мережу шляхів, по яких вона має рухатися. «Ко-

жен шлях, – підкреслює Дж. Келлі, – це дорога з двостороннім рухом, що дозволяє рухатися в будь-якому з двох напрямків, але тільки не поперек! Вона у змозі виробити нову лінію поведінки, не побудувавши концептуальні маршрути слідування» [4, с. 166]. Тому рух до певної мети передбачає послідовність дихотомічних виборів, кожен з яких спрямовується конструктом. «Коли хтось намагається заново витлумачити себе, він може або з гуркотом мчатися по колу у своїх старих жолобах, або ж прокласти нові шляхи через ті ділянки, які до того йому були недоступні» [4, с. 167].

Отже діяльність особистості в контексті певної сфери реальності визначається. Організація конструктів має як вертикальний, так і горизонтальний вимір. У першому випадку між конструктами можуть існувати суперординатні та субординатні відношення. Наприклад, у деякої людини полюси конструкта «хороший – поганий» може як більш загальний включати відповідно полюси конструкта «розумний – дурний». Інша ж людина може вважати, що подібного зв'язку між зазначеними якостями не існує і, скажімо, розумна людина не обов'язково є хорошою. Горизонтальні зв'язки полягають у тім, що оцінювання різними конструктами у досвіді даної людини може бути пов'язано більш чи менш тісним чином.

Для вивчення систем особистих конструктів застосовується багато методичних прийомів. Одні з них стосуються виявлення чи задання конструктів, другі – вивчення інтеркореляцій між конструктами, треті – встановлення ієрархічних зв'язків між конструктами, впорядкованості один відносно одного в плані загальності, імплікативності.

Виявлення особистих конструктів може здійснюватися шляхом оперування з репрезентативною вибіркою елементів з тієї змістовної сфери, щодо якої вивчається система конструктів. Оперування можливе на базі тріад елементів. Досліджуваному пропонується вказати в кожній тріаді два елементи, спільних у певному плані і протилежних у цьому аспекті третьому. При використанні діад елементів вказується спільна суттєва ознака, а потім – полюс, протилежний спільності.

Метод діад і тріад досить широко описано у відповідній літературі, але чомусь там не зустрічається метод, який за аналогією з першими двома можна легко сконструювати – метод монад. На нашу думку, елементи можна брати і по одному та пропонувати досліджуваному назвати його суттєві властивості, а потім вказати характеристики, протилежні виявленим. Більше того, на нашу думку, інколи можна обійтися і взагалі без будь-яких конкретних елементів. Можна напряму попросити досліджуваного назвати значення або конструкти, за допомогою яких, з його точки зору, можна оцінювати певну змістовну сферу.

Стосовно сфери біографічного майбутнього людини у випадку монад можна просто попросити людину хоча б кількома словами охарактеризувати майбутнє своє або іншої людини. Після цього до названих характеристик можна запропонувати назвати полярні і таким способом виявити певний набір конструктів, якими користується дана людина для категоризації власного майбутнього. У другому випадку можна поставити завдання перед досліджуваним просто вказати, яким може бути людське майбутнє взагалі, безвідносно до конкретних людей.

Інша група прийомів виявлення особистих конструктів базується на відштовхуванні від уже раніше виявлених будь-яким способом конструктів. Можна також відштовхуватися і від якогось загальноприйнятого конструкта, попередньо переконавшись у його зрозумілості та актуальності для досліджуваного. До цієї групи прийомів належить метод «драбини» та метод «піраміди».

За методом «драбини» досліджуваний має назвати конструкт більш загальний щодо початкового, під який початковий підпадає як окремий випадок. У результаті цього виявляється конструкт суперординатний стосовно початкового. Після його отримання процедура повторюється і т.д. Користуючись процедурою «драбина», можна рухатися до все більш загальних конструктів.

За методом «піраміди», навпаки, тим чи іншим способом досліджуваному пропонується назвати менш загальні конструкти і рух здійснюється в протилежному напрямі.

І в першому, і в другому випадках конструкти породжуються до тих пір, поки не буде досягнуто найбільш суперординатного чи субординатного конструкта або поки досліджуваний не відмовиться від цього.

Конструкти можуть не тільки виявлятися, але й задаватися дослідником, виходячи із загальноприйнятих конструктів або взятих при вивченні інших осіб. У цьому випадку за досліджуваним лишається завдання вказати, чи зрозумілими й актуальними є для нього запропоновані конструкти. Як зауважують Ф. Франселла і Д. Банністер: «Для деяких цілей краще задавати конструкти хоча б у частині набору» [2, с. 54]. При цьому слід мати на увазі, що експериментатор, задаючи конструкти, по суті пропонує вербальний ярлик, до якого досліджуваний прив'яже свій особистий конструкт. Тому принаймні необхідно, щоб ярлики були значущими для досліджуваного. Задані ярлики можуть виявитися ідентичними тим, які досліджуваний використовує сам, але можуть і не мати для нього ніякого смислу [2, с. 54].

Для вивчення таких зв'язків формується репрезентативна вибірка елементів з відповідної сфери, тим чи іншим способом оцінюються за сформованим раніше набором конструктів і обчислюються коефіцієнти інтеркореляцій між конструктами. Наявність значущої кореляції між конструктами означає, що в досвіді даної людини ці конструкти взаємопов'язані, і, даючи оцінку за одним із конструктів, людина може зробити оцінку її і за іншим.

Наприклад, якщо конструкт «красивий – некрасивий» і «вірний – невірний» пов'язані настільки жорстко, як у відомій пісні, то жінка з відповідною системою конструктів, зустрівши чоловіка й оцінивши його як красивого автоматично оцінить його і як невірного. Тобто здійсниться свого роду гносеологічне передбачення. А якщо в розуміння її щасливого майбутнього входить вірність супутника життя, то може бути здійснене ще й онтологічне передбачення: «з ним у мене буде нещасливе майбутнє».

Інтеркореляційний зв'язок між конструктами залежно від його величини по суті означає, як зазначалося раніше, міру того, з якою імовірністю на підставі оцінки за одним конструктом можна робити прогностичне судження за іншим. Тому, на нашу думку, кореляційний підхід у даному випадку не є єдино можливим. Адже можна і прямо запитати досліджуваного про такий імовірнісний зв'язок.

Отже, на нашу думку, можна окреслити два взаємодоповнюючих підходи до встановлення імовірнісних зв'язків між конструктами. Один – на основі розрахунку інтеркореляцій, а другий – через виявлення імовірнісного зв'язку прямим способом. Слід тільки зауважити, що між результатами, отриманими за цими способами, повного збігу не буде, бо перший стосуватиметься насамперед зв'язків, що не обов'язково усвідомлюються (і в цьому, до речі, його цінність), а другий – усвідомлюваних. Проте свідомі й підсвідомі зв'язки досвіду не повністю відповідають один одному, а інколи й суттєво відрізняються (наприклад, унаслідок дії механізмів психологічного захисту). Тим більше інформативним буде зіставлення решіток інтеркореляційного та імовірнісного типу.

Крім того, інтекореляційні таблиці описують зв'язки між конструктами, націленими на одну якусь змістовну сферу, скажімо, риси особистості або життєві шляхи людини. Імовірнісну таблицю можна також побудувати, включивши конструкти з двох змістовних сфер. Така таблиця може описати уявлення людини про взаємозв'язок її характеру і особливостей майбутнього життєвого шляху.

Інтеркореляційні та ймовірнісні таблиці взаємозв'язку особистих конструктів досить зручні для конструювання різних показників, які характеризують дану

систему конструктів. Так, один з найбільш відомих є показник когнітивної складності. Існують різні тлумачення цього показника. В. Ф. Петренко дає йому таке визначення: «Кількість незалежних, не синонімічних, не корелюючих конструктів, використовуваних досліджуваним, визначає його когнітивну складність у даній змістовній сфері» [9, с. 70]. Використовуються також показники інтенсивності, насиченості, упорядкованості, інтегративності тощо [2].

Багато з цих показників мають інформативний характер. Важливим аспектом дослідження індивідуальних систем конструктів є також встановлення імплікативних зв'язків між конструктами (тобто відношень субординатності та суперординатності). З цією метою розроблено цілу систему імплікативних решіток [2], хоча подібні відношення вже встановлюються, принаймні частково, при використанні методів «драбини» та «піраміди».

Дослідження системи антиципаційних схем може здійснюватися за допомогою імовірнісних решіток, утворених вибірками відповідних конструктів. Але можна припустити й інший спосіб, коли задається тільки вхідний конструкт і ймовірності щодо нього, а досліджуваний повинен експлікувати вихідний.

Опосередкованість життєвої антиципації системами індивідуальних та суспільних значень робить особливо перспективним для отримання емпіричних даних психосемантичний підхід у формі імовірнісного диференціалу. Він полягає в експлікації суб'єктивних імовірностей здійснення варіантів майбутнього, заданих дескриптивним та імовірнісними конструктами (імовірнісний профіль майбутнього) або/і дескриптивним, імовірнісним та хронологічним конструктами (імовірнісна хрономатриця). При цьому імовірнісна футуроматриця є множиною імовірнісних профілів, кожен з яких репрезентує той чи інший віковий період.

Висновки. Психосемантичне дослідження життєвої антиципації доцільно будувати за схемою, яка включає: виявлення та/або задання готових конструктів та оцінювання майбуття в контексті такої системи конструктів (імовірнісний профіль); вивчення інтеркореляцій та/або суб'єктивно-імовірнісних зв'язків між конструктами; встановлення ієрархічних зв'язків між конструктами щодо відношень субординатності та суперординатності. При цьому інтеркореляційний та суб'єктивно-імовірнісний (метод імовірнісного диференціалу) підходи є взаємодоповнюючими.

Бібліографічні посилання

1. **Алмаев Н. А.** Элементы психологической теории значения / Н. А. Алмаев. – М. : Изд-во «Ин-т психол. РАН», 2006. – 432 с.
2. **Баннистер Д.** Новый метод исследования личности / Д. Баннистер, Ф. Франселла. – М. : Прогресс, 1987. – 236 с.
3. **Выготский Л. С.** Мышление и речь / Л. С. Выготский // Собр. соч. / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1982. – Т.2. – С. 4–361.
4. **Келли А. Дж.** Теория личностных конструктов / А. Дж. Келли. – СПб. : Речь, 2000. – 249 с.
5. **Козлова И. Н.** Личность как система конструктов (Некоторые вопросы психологической теории Дж. Келли) / И. Н. Козлова // Системные исследования. Ежегодник. 1975. – М. : Наука, 1976. – С. 128–148.
6. **Леонтьев А. Н.** Деятельность. Сознание. Личность : учеб. пособ. [для студ. вузов, обучающихся по направлению и спец. «Психология», «Клиническая психология»] / А. Н. Леонтьев. – М. : Смысл, Изд. центр «Академия», 2004. – 346 с.
7. **Леонтьев Д. А.** Непонятый классик (к 100-летию со дня рождения Джоржа Келли (1905 – 1967)) / Д. А. Леонтьев // Психол. журн. – 2005. – Т. 26, № 6. – С. 110–116.
8. **Лурия А. Р.** Об историческом развитии познавательных процессов / А. Р. Лурия. – М.: Наука, 1974. – 172 с.
9. **Петренко В. Ф.** Конструктивистская парадигма в психологической науке / В. Ф. Петренко // Психол. журн. – 2002. – № 3. – С. 112–119.
10. **Петренко В. Ф.** Основы психосемантики / В. Ф. Петренко. – СПб. : Питер, 2005. – 480 с.

11. **Улыбина Е. В.** Психология обыденного сознания / Е. В. Улыбина. – М. : Смысл, 2001. – 263 с.
12. **Шмелев А. Г.** Психодиагностика личностных черт / А. Г. Шмелев. – СПб. : Речь, 2002. – 473 с.

Надійшла до редколегії 01.04.2013.

УДК 159.922.84

О. В. Богач

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ ВІКОВОЇ СПЕЦИФІКИ СИТУАЦІЙ МОРАЛЬНОГО ВИБОРУ В ПЕРІОД РАННЬОЇ ЮНОСТІ

Розглянуто особливості вікової специфіки ситуацій морального вибору, що є актуальними для особистості в період ранньої юності. Подається класифікація ситуацій морального вибору, що ґрунтується на основних характеристиках провідних систем відносин, які виникають у період ранньої юності, а саме: «старшокласник – незнайома людина», «старшокласник – родина», «старшокласник – друзі».

Ключові слова: ситуація морального вибору, старшокласники, вчинкова поведінка, моральна активність, система відносин, ціннісно-моральний конфлікт, рання юність, моральні інтереси, цінності, сфера міжособистісного спілкування.

Проанализированы возрастные особенности специфики ситуаций морального выбора, актуальных для личности в период ранней юности. Рассматривается классификация ситуаций морального выбора, в основу которой положены характеристики ведущих систем отношений в период ранней юности: «старшекласник – незнакомый человек», «старшекласник – семья», «старшекласник – друзья».

Ключові слова: ситуація морального вибору, старшокласники, вчинкова поведінка, моральна активність, система відносин, ціннісно-моральний конфлікт, рання юність, моральні інтереси, цінності, сфера міжособистісного спілкування.

Незважаючи на широкий спектр розроблених науковцями проблем взаємодії особистості з ситуацією (Л. Анциферова, Л. Бурлачук, Н. Чепелева, К. Грауман, К. Левін, Д. Магнуссон та ін.), дотепер не існує загальноприйнятої теорії ситуацій, чітко визначених критеріїв поняття «ситуація морального вибору» [1; 2; 6; 3; 4; 5]. Психологічні дослідження також показують, що поза увагою залишився прошарок проблем, пов'язаний із вивченням специфіки актуальних для періоду ранньої юності ситуацій морального вибору, що виступає однією з причин складності їх вирішення особистістю.

Сформованість уміння усвідомлювати психологічні ознаки ситуацій морального вибору і на їх основі обирати рішення щодо варіанта вчинку є важливою складовою морального розвитку особистості особливо в період ранньої юності, коли нею здійснюється особистісний та професійний вибори, які за своєю суттю є завжди моральними. Опанування власної моральної активності старшокласниками, яку Л. Антилогова, Г. Балл, М. Боришевський, М. Зотов, В. Татенко, Т. Титаренко визначають головним чинником духовного саморозвитку особистості, відбувається в процесах навчання, пізнання, праці, спілкування, де важливе місце посідає рішення ціннісних дилем [1; 3; 5; 7; 10; 11]. Особливу роль у становленні єдності моральних знань та переконань особистості відіграють вирішення ситуа-